

25. Білянська О.Ю. Екзистенціалізм у теорії пізнання М.Бердяєва // Філософські пошуки. — 2002.—Випуск XIV. —С. 245-253.
26. Бердяєв Н.А. Философия свободы; Смысл творчества.—М.: Правда, 1989. —С. 310.
27. Сумченко І.В. Пошуки свободи в російській літературі і філософії (XIX — перша половина XX ст.) // Філософія, культура, життя. Міжвузівський збірник наукових праць. Вип. 18. — Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002. —С.46-52.
28. Яковенко А.І. Християнські духовні цінності: духовність, моральність, святість (релігійно-філософський погляд) // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. — К., 2007. — № 1. — С. 32–36.
29. Там само.

SUMMARY

Olena Hudzenko-Alexandruk

SELF-REALIZATION AS A SEARCH AND FINDING GOD OF MAN : CHALLENGES of XXI CENTURY.

In the article self-realization of personality as purposeful process of development is examined by religious spiritual searches. It is underlined that the idea of unity of man and God is on the whole peculiar for all history of development of philosophy. The special actuality of such method of self-realization is marked in the conditions of present time.

Keywords: self-realization, religious spiritual searches, christian anthropology, anthropocentrism.

Олег Кузь

ПРИМАРИ І ПРАКТИКИ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Стаття присвячена аналізу сучасного дискурсу толерантності. Досліджено існуючі філософсько-лінгвістичні конотації поняття “толерантності”. Доводиться, що соціальний сенс і значення дій, що оцінюються як толерантні або як прояв нетерпимості, кожного разу визначається конкретною ситуацією.

Ключові слова: толерантність, нетерпимість, ідентичність, суспільні відносини, соціальні практики, постмодерн.

Поняття толерантності останнім часом стає все більш популярним не тільки серед політологів, але і серед філософів, не говорячи вже про зростаюче використання його в публіцистиці і журналістиці. Політологи підкреслюють морально-етичний характер толерантності, апелюючи до терпимості у взаєминах різних соціальних і етнічних груп. Філософи, міркуючи про плюралізм у філософії, підкреслюють думку про необхідність толерантності щодо різних філософських течій і теорій. Релігійні мислителі говорять про екуменічний рух, маючи на увазі терпимість різних релігій і

спробу об'єднання християнських конфесій. Проте чи настільки просто і однозначне поняття “толерантності”, що воно не вимагає ніякого теоретичного аналізу? Чи про одне і те ж говорять ті, хто вживають це слово?

Метою даного дослідження є концептуалізація підходів щодо прояснення поняття “толерантності” та можливе виокремлення інваріантних конотацій його використання.

Наукова традиція вивчення проблем толерантності має давню історію: від Платона, Аристотеля, Тертуліана до Спінози, Локка, Вольтера і Мілля. Корпус сучасних розвідок феномена толерантності становлять праці таких вітчизняних фахівців, як М. Бабій, А. Колодний, В. Малахов, О. Саган, Л. Филипович¹. Значний внесок зроблено російськими та західними вченими: А. Асмоловим, Ю. Габермасом, С. Жижеком, С. Ільїнською, В. Кімліка, В. Лекторським, О. Панаріним тощо.

Сучасний соціокультурний контекст, в якому відбувається осмислення і використання даного поняття, складається з двох різноспрямованих тенденцій: глобалізації та атомізації². У зв'язку з цим В. Лекторський зазначає, що “ідея толерантності, яка виглядає дуже простою, насправді не така проста”, бо тісно пов'язана “з рядом принципових філософських питань, що стосуються розуміння людини, її ідентичності, можливостей і меж пізнання й взаєморозуміння”³. Американський філософ і політолог Майкл Уолцер пише: “Прийнята як деяка установка або умонастрій толерантність включає ряд можливостей, моделей. Перша з них — релігійна терпимість XVI — XVII століть — є не що інше, як відчужено-покірливе відношення до відмінностей в ім'я збереження миру... Другою можливою установкою є позиція пасивності, милостивої байдужості до відмінностей: “Хай розцвітають всі квіти”. Третя впливає зі своєрідного морального стоїцизму — принципового визнання того, що й “інші” володіють правами, навіть якщо їх спосіб користування цими правами викликає неприязнь. Четверта виражає відкритість відносно інших, цікавість, можливо, навіть пошану, бажання прислухатися і вчитися. І остання можливість — захоплене схвалення відмінностей, схвалення естетичне, за якого відмінності сприймаються як культурна іпостась величності і різноманітності творінь Божих або природи; або ж це — схвалення функціональне, за якого відмінності розглядаються (наприклад, ліберальними прихильниками мультикультуралізму) як невід'ємна умова розквіту людства, що надає будь-якому чоловікові та будь-якій жінці всю повноту свободи вибору, бо саме свобода вибору складає сенс їх автономії”⁴.

Уолцер помічає, що багато філософів схильні обмежувати сенс поняття терпимості виключно першим її різновидом. Цей тип відчужено-покірливого

відношення відображає певний прихований опір, що приписується громадською думкою практичним реалізаціям терпимості. Така інтерпретація терпимості абсолютно ігнорує ентузіазм, властивий багатьом раннім прихильникам ідеї терпимості.

Слід зазначити, що відмінність між толерантністю і терпимістю явно впливає з того, що четвертий (відкритість по відношенню до інших) і п'ятий (захоплене схвалення відмінностей) різновиди толерантності не підходять під визначення терпимості, і цей нюанс, мабуть, слід враховувати при синонімічному вживанні слова “толерантність” в сенсі терпимості, і навпаки.

У сучасній соціальній науці можна виділити, принаймні, чотири методологічні та дискурсивні підходи до толерантності: 1) аксіологічний; 2) ідеалістичний, прихильники якого (наприклад, Дж. Роулз і інші представники деонтологічного лібералізму) бачать в толерантності певний моральний ідеал, до якого прагне суспільство; 3) історичистський, що розглядає толерантність як певний спосіб співіснування груп в історії; 4) “конфліктний” дослідницький підхід, що розробляється Ш. Муфф, Е. Лакло, С. Жижеком.

Аксіологічний підхід трактує толерантність як “цінність у собі” (для Герберта Маркузе — “мета у собі”, для Пітера Николсона — “благо у собі”) або, принаймні, як одну з цінностей ліберальної демократії. Проте, на наш погляд, терпимість як така не є чеснотою і значуща остільки, оскільки сприяє іншим важливим цілям і благам людини, яких не можна досягти інакше, як за умови примирення з існуванням відмінності. Більш того, безмежна толерантність може перетворюватися на зло. Карл Поппер сформулював цей висновок як “парадокс терпимості”. Суть його в тому, що “необмежена терпимість повинна привести до нетерпимості”. За терпимості до нетерпимих останні неминуче перемагають: “в ім'я терпимості слід проголосити право не бути терпимими до нетерпимих. Ми повинні проголосити право підкорювати їх у разі потреби навіть силою”⁵.

У той же час ми не схильні недооцінювати принад аксіологічного підходу до толерантності. Повне заперечення значущості цієї категорії веде до втрати визвольного потенціалу практик толерантності. Зокрема, Г. Маркузе у 60-х роках минулого століття звернув увагу на те, що в сучасному для нього ліберальному суспільстві зникають суб'єкти політики. Раніше толерантність служила захистом силам визволення. Потім політичну боротьбу замінили політичні технології. Суспільство претендує на те, що воно толерантне, але оскільки в ньому відсутні реальні опоненти, толерантність перетворюється на апологетику статус-кво і ідеологію придушення через те, що справжні політичні суб'єкти знаходяться поза межами дозволеного, поза терпимістю. Тотальна толерантність — міф. І якщо за часів Локка поза

межами терпимості знаходилися атеїсти, магометани, папісти, то за часів Маркузе — безробітні, непрацевдатні та інші соціальні аутсайтери, представники расових, етнічних, сексуальних меншин.

Проте ціннісний підхід до толерантності, що виключає з її сфери байдужість, індиферентність, а також все те, що не припускає істотних розбіжностей між суб'єктами стосунків (злагоду, дружбу і любов), приховує помітну суперечливість. Толерантний суб'єкт, згідно з таким підходом, зобов'язаний виконувати моральний обов'язок всупереч своїй незгоді з відмінністю в поглядах, діях, віруваннях. Про прояв толерантності доречно говорити тільки у разі володіння цим суб'єктом силою для придушення відмінності або можливостей щодо її знешкодження⁶. В той же час будь-яка моральна норма претендує на загальнообов'язковість. Тому моральний суб'єкт, що має власну систему цінностей, наполегливо пропонує всьому людству певний “правильний” шлях. Парадокс полягає в тому, що толерантність затверджує відмову терпимої людини від розповсюдження на всіх людей тих норм, які він сам широко вважає за обов'язкові для всього людства. Проте такий “моральний суб'єкт” за визначенням не є моральним суб'єктом.

Ідеалістичний підхід конституюється нормативно-раціоналістичним поглядом на толерантність, що бере свій початок від Канта і який засновано на концепції природних невідчужуваних індивідуальних прав. Кант оминає проблему моральної спільності індивідів завдяки тому, що сформульовані ним закони моралі, і перш за все категоричний імператив, діють в універсальному світі. Проте спілкування людей — те, що, згідно Канту, є “найбільшою метою людського призначення”, — це “відношення особливого до особливого, що не редукуються до абстрактної загальності”⁷.

Поширюючи універсальні закони і концепцію природних прав на всіх людей, Кант тим самим ставить під питання будь-яке різноманіття, проти волі нав'язуючи “природні” права тим, для кого вони можуть стати і тяжким тягарем. Філософ ставив завдання сформулювати досконалий, логічно точний механізм ідеального взаємного співіснування, що репрезентується категоричним імперативом в моральній сфері та правовою державою у сфері інституційній. При цьому Кант не брав до уваги детермінованість власної свідомості: його трансцендентальний суб'єкт насправді відповідав культурним установкам свого часу і належав до того соціального кола, в якому обертався сам філософ.

Історицистський підхід використовує Майкл Уолцер у своєму дослідженні, присвяченому п'яти режимам толерантності. Іноді до нього вдаються комунітаристи і мультикультуралісти, а також усі ті автори, що апелюють до неліберальних підстав толерантності. Цінність його зменшується тим, що,

за великим рахунком, його прихильники зводять теорію толерантності до опису історичних прикладів толерантних режимів.

Майкл Уолцер, розуміючи, що толерантність найлегше практикувати в умовах “чітких і загально визнаних стосунків панування і підпорядкування”, все ж таки закликає прагнути до “взаємної поваги”⁸. Усвідомлюючи недоліки як “першого сучасного проекту” — боротьби за включення, так і другого — боротьби за відособлення, Уолцер зберігає іронію і щодо проекту постмодерну — коли “ми” і “вони” не мають постійного означуваного. Постмодерністський проект, із його точки зору, не просто витісняє сучасність: одне накладається на інше. “Цей дуалізм сучасності та постмодернізму вимагає подвійних шляхів опосередкування відмінностей: по-перше, неповторно індивідуального і колективного, по-друге, плюралістично розосередженого і колективного шляху”. А оскільки Майкл Уолцер приходиться до висновку, що таке положення справ вже сьогодні спростовує його ж твердження про те, що будь-яке відношення із спектру “відстороненість — байдужість — стоїцизм — цікавість — захопленість” може ефективно забезпечувати толерантність (бо перші три можливі тільки за відносної самостійності групи), тому він підкреслює необхідність толерантності, що “ґрунтується на деякій комбінації допитливості та екзальтованості”. З погляду Уолцера, цілком виправдані заходи позитивної дискримінації: “поки не розірваний зв’язок між класовою і груповою приналежністю, ні про яку повагу або терпимість годі й говорити”⁹, хоча він визнає, що подібні заходи, як правило, лише підсилюють нетерпимість, особливо на первинному етапі.

В рамках політичної програми “мультикультуралізму” суспільство постає не сукупністю індивідів, як в класичній ліберальній концепції, а безліччю окремих сегментів, що визначаються в термінах культури і належать, залежно від характеру проведення кордонів, до меншин або до більшості. Віл Кімліка, який істотно доповнив теорію Роулза припущенням про необхідність усунення в суспільстві не всіх нерівностей, а лише тих, що завдають шкоди¹⁰, стверджує, що держава не може бути байдужою до етнічності, і вважає, що вимоги про культурну підтримку меншин — справедливі.

Розглядаючи процедурні аспекти дорадчої демократії, Сейла Бенхабіб критикує радикальний (“мозаїчний”) мультикультуралізм, що захищає справедливість не в ім’я самої справедливості і свободи, а заради збереження культур. Детальний розгляд деяких непримиренних зіткнень культурних особливостей окремих груп з нормами ліберального демократичного суспільства дозволяє С. Бенхабіб сформулювати три нормативні умови, дотримання яких, з погляду дослідника, дає змогу поєднати “плюралістичні структури” з “універсалістською моделлю дорадчої демократії”. Це

егалітарна взаємність, добровільна самоідентифікація з групою, а також свобода вступу і виходу з асоціації¹¹.

За конфліктного підходу толерантність — це не відміна “боротьби”, не її протилежність, а не що інше, як боротьба, зрозуміло, у певних межах, які не можна визначити апіорі, оскільки їх задає практика боротьби. Історія дає багато прикладів того, як конфлікт між далекими культурами, під час якого сторони поступово починали впізнавати один одного, вів до формування основ терпимості, здатної забезпечити їх мирне співіснування. Конфліктний філософсько-методологічний підхід до категорії “толерантність” дозволяє (особливо в педагогіці) оминати міркувань про необхідність відновлення “історичної справедливості” (будь-яка боротьба за визнання, зрештою, ведеться заради перерозподілу соціальних благ), оскільки доводить, що будь-яким стосункам толерантності передує період політичної боротьби груп. Він перспективніший, ніж практика викладання “милостивої” толерантності, яка, з одного боку, породила в Європі так званий феномен самоцензури, коли керівники забороняють своїм співробітникам прикрашати офіси до Різдва, побоюючись образити відчуття мусульман, а з іншого, — аніскільки не перешкодила зростанню фашистських настроїв серед європейської молоді.

Дорадча демократія Ю. Габермаса, згідно критиці Ш. Муффа¹², зводить політику до етики і виявляється нездідною визнати наявність і неминучість антагонізму, пов’язаного з плюралізмом цінностей. Щоб виправити цей серйозний недолік, Муфф розробляє підхід, у центрі якого знаходиться питання про владу і антагонізм. Новизна його полягає не в подоланні протиставлення “ми” — “вони” (оскільки таке подолання неможливе), а в такій формі його інституалізації, що буде сумісна з плюралістичною демократією.

Очевидно, що мультипарадигмальність постсучасної соціальної науки розповсюджується і на простір толерантності. Видається, що когерентне визначення толерантності може бути здійснене, якщо вдасться з’ясувати, по-перше, змістовні рамки цього поняття, по-друге, якість явища, що означається ним. У цілому це багаторівневе і амбівалентне явище. Його розуміння і визначення залежить від того, в якій сфері або площині воно розглядається: сфері ідеалів або практики, сфері аксіологічній, інструментальній, нормативній, телеологічній тощо. Тобто, по-перше, від того, чи розуміємо ми толерантність як цінність (саму по собі) або як засіб (для чогось). Як мету зміст толерантності, по-друге, може бути визначений в межах від збереження status quo до розвитку і вдосконалення. Але де та межа, що відокремлює постійність предмета від початку процесу його трансформації? По-третє, як подібне тлумачення поєднується з поняттям про нормативність (чи слід вважати, що вона є або ж, що її немає і не може бути в контексті плюралізму, полікультурності

й тому подібне), що розуміється в рамках загальної програми збереження і розвитку людини як роду? І взагалі, людські пороки і недоліки — це те, з чим слід боротися, або те, що потрібно терпляче переносити?

Враховуючи вищевикладене, визначимо толерантність як позначення типу відношення, яке не припускає взаємодії і засноване на збереженні і визнанні ідентичності обох сторін.

Толерантність як соціальний феномен, як установка свідомості обумовлена типом соціальної взаємодії та його культурними регуляторами, включаючи ціннісні поняття. Парадоксальним чином “діалог культур” може супроводжуватися “наростанням ворожості того, хто приймає, до того, хто над ним домінує, і гострою боротьбою за духовну незалежність”. Цей феномен Ю. М. Лотман описав як “бунт периферії проти центру” культурного ареалу. Толерантна позиція індивіда (групи) пов’язана з їх культурним рівнем і, на відміну від конформізму, продиктована не підпорядкуванням обставинам, а визнанням цінності свободи. Перикл найочевиднішим чином пов’язував терпимість зі свободою: “У нашій державі ми живемо вільно і в повсякденному житті уникаємо взаємних підозр: ми не підтримуємо ворожості до сусіда, якщо він у своїй поведінці керується особистими схильностями, і не маніфестуємо... свого роздратування. Терпимі в своїх приватних взаєминах, у суспільному житті не порушуємо законів головним чином з поваги до них...”¹³.

Толерантність в суспільствах різного типу, за винятком тоталітарного, може проявлятися більш-менш фрагментарно, мати вибіркового характер, тобто достатньо високий рівень толерантності в одній сфері суспільного життя може співіснувати з проявами нетерпимості в інших. Критерієм наявності та рівнем толерантності суспільства є міра допустимої “інакшості”, індивідуальних особливостей і девіації, суспільний пріоритет — прагнення суспільства нівелювати індивідуальність своїх членів (меншин) або, навпаки, розвивати різноманітність і прояви індивідуальності. У різних культурах і типах суспільства немає єдиних норм класифікації поведінки, що неприпустимо “відхиляється”. У цілому, соціальна диференціація, зростаюча плюралістичність суспільства ведуть до звуження сфери, в якій потрібна одноманітна “нормативна” поведінка людей. Разом з єдиними, непорушними і загальнообов’язковими нормами поведінки, дотримання яких робить людину (групу) членом даного соціуму, з’являються більш “розпливчасті” норми, що уможливають більш індивідуальну і різноманітну поведінку.

Межа між терпимим і нетерпимим рухома, відносна. Вона визначається соціальною структурою суспільства (включаючи такі структурні чинники, як пануючі етичні, моральні й духовні цінності) і соціальними відносинами, тобто тими чинниками, що регулюють взаємодію індивідів і груп, їх соціальну поведінку.

Толерантність або нетерпимість, що розглядаються під цим кутом зору, можуть виступати як стійка модель дії, пов'язана з тією чи іншою істотною для даного суспільства потребою, що регулюється певними нормами і настановами. Тому толерантність є за своєю суттю соціальним феноменом, а суспільства можна класифікувати за ступенем їх толерантності. Толерантність і нетерпимість — регульовані суспільством форми взаємодії індивідів і груп, протилежні типи комунікації, за допомогою яких визначається відношення людей з конформістською поведінкою до тих, хто думає і поступає інакше (Г. Арендт).

Наукова розвідка дає можливість констатувати, що толерантність і нетерпимість не є самоцінними речами. Всупереч поширеному уявленню, толерантність не можна оцінити однозначно і безвідносно до ситуації як благо, а нетерпимість — як зло. Вони амбівалентні: соціальний сенс і значення дій, що оцінюються як толерантні або як прояв нетерпимості, кожного разу визначається конкретною ситуацією.

Толерантність як форма поведінки, що заснована на принципі визнання іншого, перетворюється на силу, здатну грати все більш істотну роль у формуванні соціальних відносин, стати частиною соціальних практик за наявності ряду передумов: 1) тих культурних цінностей і настанов, що створюють для громадян можливість співпрацювати, розуміти і довіряти один одному, а не розглядати інших як “чужаків”, конкурентів або потенційних ворогів, тобто припускає цілеспрямоване формування потенціалу взаємної довіри і взаємодопомоги в міжособистісному просторі, гуманізацію суспільного життя; релігійна етика володіє певними можливостями в цьому відношенні; 2) достатньо високого рівня культури — політичної, правової, світоглядної, релігійної; важлива роль у створенні цієї передумови належить системі освіти; 3) інтеріоризації правових норм, що підтримують та заохочують етнокультурну і релігійну толерантність.

1. Релігійна свобода: релігія в постмодерному суспільстві — соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти : зб. наук. пр. / Ред. А. Колодний, О. Саган, М. Бабій, Л. Филипович. — К. : Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України; Державний комітет національних релігій України, 2008. — 330 с.
2. Див.: Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунт Бауман; пер. с англ. — М. : Весь Мир, 2004. — 188 с.; Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Энтони Гидденс; пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2004. — 120 с.
3. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. — 1997. — № 11. — С. 284.
4. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер; пер. с англ. И. Мюрберг. — М. : Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. — С. 24–25.
5. Цит. за: Толерантность против ксенофобий (зарубежный и российский опыт) /

- Под ред. В. И. Мукомеля и Э. А. Паина. — М. : Институт социологии РАН ; Academia, 2005. — С. 9.
6. Nicholson P. P. Toleration as a moral ideal // Aspects of Toleration / Ed. by J. Hordon & S. Mendus. — L.–N. Y. : Methuen & Co, 1985. — P. 160.
  7. Капустин Б. Г. Россия и Запад на пути к миру миров : монография / Борис Капустин. — М. : РАГС, 1993. — С. 26.
  8. Уолцер М. О терпимости... — С. 63.
  9. Там же. — С. 74, 106–108.
  10. Див.: Кимлика У. Современная политическая философия. Введение / Уилл Кимлика ; [пер. с англ. С. Моисеева]. — М. : ГУ ВШЭ, 2010. — 592 с.
  11. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / Сейла Бенхабиб ; [пер. с англ.] ; [под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Логос, 2003. — С. 23.
  12. Муфф Ш. Политика и политическое / Шанталь Муфф // Политико-философский ежегодник. Вып. 1. / РАН ; Ин-т философии ; [Отв. ред. И. К. Пантин]. — М. : ИФРАН, 2008. — С. 88–102.
  13. Фукидид. История / Изд. подготовили Г. А. Стратановский, А. А. Нейхард, Я. М. Боровский ; [пер. и примеч. Г. А. Стратановского]. — Л. : Наука, 1981. — (Литературные памятники). — С.80.

SUMMARY

Oleg Kuz

GHOSTS AND PRACTICES OF TOLERANCE

The article is devoted to the analysis of the contemporary discourse of tolerance. The existing philosophical and linguistic connotations of the concept of tolerance has been researched. It has been proved that the social meaning and importance of the actions, assessed as tolerant or as a manifestation of the intolerance, every time determines by the situation.

Keywords: tolerance, intolerance, identity, public relations, social practices, postmodern.

Андріяна Дронюк

ІДЕЯ СВЯЩЕННОГО ГЕРОЇЗМУ ТА ЛИЦАРСТВА У ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИХ ТА ЖИТТЄВИХ ПОШУКАХ ВОЛОДИМИРА ШАЯНА

Розкрито основні поняття, які характеризують священний героїзм та лицарство у творчих пошуках філософа В. Шаяна. Показано філософсько-релігійні засади мислителя щодо відродження та зміцнення духовних героїчних цінностей України та її ролі у всьому світі.